

НУФУЗИ МАЪНАВӢ ВА ҲУНАРИИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ БА АЛИШЕР НАВОӢ

Бадриддин Максудов,¹
профессор, ДМТ

Мақола дар хусуси таъсири маънавӣ ва ҳунарии Камоли Хучандӣ (ваф.1400-1401) ба Мир Низомуддин Алишер Навоӣ (1441–1501) баҳс мекунад. Бо таъя ба суҳанони ҳуди Навоӣ (дар “Хамсат-ул-мутаҳаййирин”, “Муҳокимат-ул-луғатайн”) ва адибони ҳамасраиш (мисли Хондамир дар “Мақорим-ул-ахлоқ”) муайян карда мешавад, ки ӯ аз синни хурдсолӣ дар мактаби бузурги шеърӣ адаби форсии тоҷикӣ тарбият ёфта, ҳамчун донандаи хурдбини назокатҳои шеърӣ форсӣ машҳур гаштааст. Ҳамин воқеият аст, ки Навоӣ аксари қулли осори худро дар партави адабиёти муҳташами форсии тоҷикӣ эҷод кардааст. Аз ҷумла, муаллифи мақола дар сурудани газал таъсир доштани ашъори Камоли Хучандиро бар газалиёти Навоӣ ошкор мекунад. Аксари муҳаққиқон он байти машҳури туркии Навоӣ:

*Оразин ёнғач кузимдин сочитур ҳар лаҳза ёи,
Ўйлаким пайдо булур юлдуз, ниҳон бўлғач Қуёи*

ки дар як газалаиш овардааст, тарҷумаи байти зери Камол доништаанд:

*То рух напӯшиӣ кай шавад аз дида ашки мо равон,
Пинҳон нагашта Офтоб ахтар намеояд бурун.*

Дар мақола кӯшиши асосӣ бар он равона шудааст, ки галат будани ин ақида ба субут расонида шавад. Бо далелҳои маҳкам ҷой доштани умумият ва фарқҳои сатҳи ҳунарии абёти мазкурӣ ҳар ду шоир ошкор карда мешавад. Дар ин ростӣ бо истифода аз равиши шаклгароӣ (формалистӣ) дар меҳварҳои гуногуни забонӣ ҷой доштани дараҷаи инхироф аз норма ва ошноизудои ҳунари кардани шоирони номбурда ва билохира тағайироти ҳунарсозаҳои абёти ин шоирон ба таври муфассал нишон дода мешавад. Аз ҷумла, тафовутҳои ҳунарсозаҳо аз нигоҳи меъмурии забони шоирона (сохтори овоӣ, наҳвӣ, луғавӣ, тобишҳои маъноии калимот, орояҳои бадеӣ, нағмаи ҳуруф, оҳанги умумии нутқи бадеӣ, ҳузури отифа...) таҷзия ва таҳлил карда мешаванд. Бо ҳамин ҳунари Навоӣ дар ҷони тоза бахшидан ба ҳунарсозаи нисбатан масдуди Камол бо мушаххас кардани фактҳо матраҳ карда мешавад. Муаллиф дурустии мавқеи худро бо овардани андешаҳои суҳаниносонӣ маъруфи гузаштаву муосир тақвият бахшидааст.

Калидвожаҳо: Навоӣ, Камол, газал, таъсир, тафовут, ошноизудой, тарҷума, ҳунарсоза.

Аннотация. В статье рассматривается степень духовного и поэтического влияния Камола Худжанди (ум. 1400-1401) на творческую личность Мир Низомаддина Алишера Навои (1441–1501). Ссылаясь на высказывания самого Навои (в “Пятирыца смятенных”, “Суждения о двух языках”) и его современников (как Хондемир в “Книга благородных качеств”) заключается, в том, что он с малых лет воспитывался богатой персидско-таджикской поэтической школы, вследствие которого стал знаменит как уникальный знаток тонкостей персидской поэзии. Данное обстоятельство способствовало тому, что Навои большинство своих тюркоязычных сочинений создал в традициях персидско-

¹ Максудов Бадриддин – доктор филологических наук, профессор кафедры истории таджикской литературы ТНУ. Тел.: 919-13-98-19. Email: maksudov-56@mail.ru

таджикской литературы. В частности, автор статьи устанавливает наличие влияния лирики Камола Худжанди в газелях Навои. К примеру, некоторые исследователи считают, что следующий известный бейт Навои на староусбекском языке:

*Когда лик свой скрываешь от моих глаз, розалются слезы,
Подобно тому как появляются звёзды, когда закатывается солнце,*

является переводом бейта Камола Худжанди на фарси:

*Пока ты не скрываешь свой лик не проливаются слезы из моих глаз,
Подобно тому как появляются звёзды после заката солнца.*

В предлагаемой статье основное внимание автора уделяется доказательству того, что отмечанное предположение является не совсем корректным. Автор, признавая, что в данных бейтах хотя в определенной степени присутствует художественное созвучие, однако утверждает, что достоверными фактами является наличие множество тонких различий. Для этого, с использованием формалистических методов в различных языковых нюансах, рассматривается степень отклонения и “остранение” поэтического приёма этих двух поэтов, и наконец подробно анализируется изменение литературности в вышеприведенных бейтах. В том числе исследуется отличие поэтических приёмов в данных бейтах с позиции архитектоники: фонетические, словарные, синтагматические отношения, смысловые оттенки слов, использование художественных фигур, аллитерации, асоциации, отличие общей мелодики поэтического языка и т.д. Таким образом, определяется мастерство Навои в оживлении и реконструкции сравнительно замкнутой поэтической структуры бейта Камола Худжанди. Для подтверждения своих суждений автор приводит доводы известных классических и современных учёных литературоведов.

Ключевые слова: Навои, Камол, газель, влияние, различие, “остранение”, перевод, поэтический приём.

Ба аҳли таҳқиқ маълум аст, ки поягузори адабиёти классикии ўзбек Мир Низомуддин Алишери Навоӣ (1441– 1501) шоири зуллисонайн буда, тавре ки худаш дар рисолаи “Муҳокимат-ул-луғатайн”-аш изъон намудааст, дар мактаби бузурги адабиёти форсии тоҷикӣ тарбият ёфта, дар пайравӣ аз Саъдӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Хоҷа Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон ғазал, рубоӣ, қитъа, маснавиҳои бисёр ва як силсила осори мансур офаридааст. Навоӣ, аз ҷумла, дар ғазалсароӣ, дар қатори дигар шоирони бузурги салаф ба Камоли Хучандӣ (ваф. 1401) низ пайравӣ намуда, ғазалҳои зиёде, чи ба туркӣ ва чи ба форсии тоҷикӣ, сурудааст. Аммо пеш аз он ки таъсири маънавӣ ва ҳаллоқияти адабии Камоли Хучандиро ба Навоӣ мавриди баррасӣ қарор диҳем, роҷеъ ба бархурдори Навоӣ аз забони форсии тоҷикӣ ва донишҳои балоғии ӯ дар баробари шеърҳои форсии тоҷикӣ каме сухан намоем.

Ғарчи ба гуфтаи худи Навоӣ вай дар айёми наврасӣ фаъолияти шоириашро ба забони туркии чағатой оғоз ниҳода буд, вале ба забони форсии тоҷикӣ низ шеърҳои марғуб мегуфт, зеро забони форсӣ ва назму насри адабиёти гузашта ва замони худро ба ин забон беҳтар аз ҳар шоири дигари тоҷиктабор медонист. Дар

ин бора дар “Муҳокимат-ул-луғатайн” иттилои чолибе медиҳад ва чунин менависад: «Дар айёми чавонӣ беш аз 50 ҳазор байт ашъори шоирони бузурги забони форсиро дар ёд ҳифз карда будам... Ҳоло касе нест, ки забони форсиро амиқтару комилтар аз ман бидонад ва ғанову тароват ва ҳамчунин нақоиси онро нисбат ба ман бештар донанд ҳис карда тавонад» (8: 132).1

Ин суҳанони Навоӣ хеле боварибахш садо медиҳанд ва дигар хел буданаш мумкин нест, зеро вақти бепарвоёна навиштани ин иддао шоҳидони аҳволе ки Навоӣ тарсим мекунад, зинда буданд.2

Навоӣ дар ҷои дигари “Муҳокимат-ул-луғатайн” дар бораи заковату дарку фаҳми хуби балоғати забони форсиро ки доштааст, чунин менависад: «Беш аз сӣ сол ва қариби чихил сол аст, ки дар сарзамини Хуросон соҳибназарон ва шоирони ширинкалому фусаҳои вочибулэҳтироми ин мулк ҳар маъное ки медонанд, дар сафаҳоти кутуб менигоранд ва ба довариини ин фақир мегуздоранд ва хоҳиш мекунанд, ки баъзе аз абётро такмил ва беҳтар намоям ва чандин эродҳои нозуке ки ман мегирифтам, онҳо одилона қабул мекарданд ва бархе аз онҳо ки намепазируфтанд, баъдан, саҳеҳии гуфтаҳои маро дарк намуда, мувофиқат мекарданд ва аз ман мамнун мешуданд» (ҳамон ҷо).

Боз менависад: «Бисёр иттифоқ меафтод, ки бисе аз аҳли маънӣ ва хурдабинҳои шеър рӯи ашъори Анварӣ ва Салмони Соваҷӣ баҳсҳо мекарданд, аммо якдигарро қонеъ кунонида натавониста, ба ман муроҷиат мекарданд, то он ишқелҳоро баррасӣ намоям ва ҳар фикри изҳорнамудаи маро қабул мекарданд ва бо ҳамин ихтилофи назари онҳо барканор мешуд. Ҳамин гуна ҳолатҳо дар мавриди ғазалиёти Амир Шоҳӣ, Мавлоно Котибӣ, маснавиҳои Шайх Низомӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ бисёр рух меод» (ҳамон ҷо).

Боз менависад: «Ҳазрати Маҳдумӣ (Ҷомӣ – Б.М.) наввара марқадаҳу, ки дар забону адаби форсӣ аз эшон пешгомтаре набуд, бисёр рисолаҳо ва ғазалу қасоиде ки эҷод мекарданд, пешнависи онҳоро аввал дар ихтиёри ин фақир мегузоштанд ва аз рӯи итминони беҳудуде ки ба ман доштанд, мегуфтанд: “Бигир ин варақҳоро ва бибин аз аввал то ба охир ва ҳар чӣ дар бораи онҳо ба хотират расид, ба ман иброз намо”. Ва ҳар чизе ки ман мегуфтам, қабул мекарданд. Ин аз он ҳам ба субут мерасад, ки дар доҳили беш аз даҳ китобашон номи ин фақирро ба некӣ ёд кардаанд» (ҳамон ҷо:133).

Аз ин ёдовариҳои ҳуди Навоӣ пайдост, ки ӯ забони форсии дурахшоне дошта ва ҳамчунин аз донишҳои назарию амалии шеъри форсии тоҷикӣ нек бархурдор будааст.

Ғайр аз инҳо, Навоӣ дар мақолаи аввали “Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин” қиссаи чолиберо нақл мекунад, ки мазмуни асосии он чунин аст:

Шабе дар маҷлиси бузургон ҳузур доштам ва Мутахҳари Удӣ, сарояндаи маъруф, як ғазали Ҳасани Дехлавиро бо матлаи “Зихӣ, дарунаи дилро замон-замон ба ту майле, – Марав, ки меравад инак зи нӯки ҳар мижа сайле” мехонд ва чун ба байти зер расид:

Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур (р) шуд,
Чунин диҳад асар, оре, тулӯи чун ту Сухайле

Баъзе аз аҳли маҷлис ба муғаннӣ эътироз карданд, ки “сиришки ман ҳама дур(р) шуд” махон, балки “сиришки ман ҳама хун шуд” бихон, зеро “дур(р) шуд” ғалат ва бемаъно аст. Раиси маҷлис низ бо онҳо мувофиқат кард. Ман аз аввали мубоҳиса сокит менишастам. Ҳозирин ба ман гуфтанд: “Шумо чаро дар ин бора изҳори назар намекунад?”. Ман гуфтам: “Ҳоло, ки ақидаи маро хостед бифаҳмед, мегӯям ки ҳамон тавре ки сароянда хонд – “сиришки ман ҳама дур(р) шуд”, саҳеҳ аст ва чунин бояд.

Аҳли маҷлис ҳамагӣ ғавғо бардоштанд, ки ин ғалат аст. Ман гуфтам: “Чун шумо ҳама як тарафеду мани танҳо як тараф, барои исботи иддаои худ очизам, барои мо аз берун ҳакам лозим аст, то тарафери тасдиқ кунад”. Қарор шуд, ки танҳо Мавлоно Ҷомӣ метавонанд довар бошанд, зеро имрӯз Мавлоно Ҷомӣ дар фанни адабу шеър мусаллами кул аст. Ман матлабро навишта аз назари ҳозирин гузаронидам ва ба хидмати эшон фиристодем. Он ҳазрат дар ҷавоб фақат ин мисраъро нигошта ҳамроҳи ҳамон қосид ба маҷлис фиристода буданд:

“Сухан дур(р) асту тааллуқ ба гӯши шаҳ дорад”.

Ҷамоат мулзам шуданд ва анфоси қудсии ҳазрати Махдумӣ мояи сарбаландии ин фақир шуд (10: 25-26).

Баъдан, Навоӣ суҳане мегӯяд, ки онро айнан иқтибос мекунем: “*То ҳол ин навъ ҷавоби мухтасару муфид барои ҳеч суоле дида ва шунида нашудааст. Фардои он шаб ин қазия шуҳрат ёфтаву нуқли маҷолис гардид*” (10: 26).

Тавре мебинем, Навоӣ дар ин гузориши худ Мавлоно Ҷомиро меситояд, ки то ҳол ҳеч кас ба ягон суоле чунин ҷавоби мӯҷазу коромад ва қонъкунандаро, ки эшон иншо кардаанд, нанавиштааст ва рӯзи дигар ин посухи фавқулодаи Ҷомӣ дар Ҳирот нуқли маҳфилҳо шудааст.

Навоӣ дар “Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин” бо ҳамин матлаби мазкурро хатм намуда, ба мавзӯи тамоман дигаре мегузарад. Яъне, дар тавзеҳи он чизе намегӯяд.

Аммо, камина, вақте бо ин мисраъ рӯ ба рӯ шудам, онро ошно дарёфтам ва ба девони Камоли Хучандӣ мурочиат намудам ва аз рӯи қофия зуд аз як ғазали Камол онро пайдо кардам. Ғазали Камол бо чунин матлаъ шурӯъ мешавад:

Рухе чунин, ки ту дорӣ, кадом маҳ дорад?
Худо ҳамеша зи чашми бадат ниғаҳ дорад! (7: 131).

Ва дар мақтаи ҳамин ғазал мегӯяд:

Камол, фаҳми сухан нест дар гадотабъон,
Сухан дур(р) асту тааллуқ ба гӯши шаҳ дорад (ҳамон чо).

Аз ин чо маълум мешавад, ки ҷавоби Мавлоно Қомӣ баргирифташуда аз ин ғазали Камоли Хучандист. Албатта, дар посухи худ Қомӣ мисраи аввали байти ғазали Камолро, ки таъризомез аст ва метавонист ба иззати нафси аҳли маҷлис бирасад, зикрашро раво надидаву аз он сарфи назар кардааст.

Муроди мо аз ин навиштаҳо ин аст, ки он суханшиносон (албатта ба истиснои Қомӣ) аз муаллифи аслии он мисраъ оғаҳ набудаанд, дар акси ҳол Навоӣ ҳатман мегуфт, ки ҳазрати Қомӣ посухи худро бо як мисраи Камоли Хучандӣ адо кардаанд. Аммо ин чо нуктаи муҳимми дигари гуфтани он аст, ки назари Навоӣ бо назари Камол таворуд доштааст ва қазияи мазкур андозаи васеъу умқи нигоҳи муҳаққиқонаи Навоиро дар суханшиносии форсӣ ба субут мерасонад.

Дар “Мақорим-ул-ахлоқ”-и Хондамир фақти қолибе роҷеъ ба як шеъри туркии Навоӣ оварда шудааст. Ин он аст, ки Навоӣ дар авони наврасии худ дар ҳузури Мавлоно Лутфӣ ғазали туркие бо матлаъи зер сурудааст:

Оразин ёпғач кузимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо булур юлдуз, ниҳон бўлғач Куёш.

Вақте ин ғазалро устои Навоӣ (дар туркисароияш) Мавлоно Лутфӣ мешунавад, сари шӯру шавқ омада, иброз медорад, ки «валлаҳ, ки агар муяссар шудӣ, даҳ-дувоздаҳ ҳазор байти туркию форсии худро ба ин ғазал бадал мекардам ва ҳусули ин муомиларо фувзе (фатҳе – Б.М.) азим мешумурдам» (16: 69-70).

Яъне, Лутфӣ ҳозир будани худро дар мавриди бо ҳамин ғазали Навоӣ иваз кардани ҳамаи офаридаҳои адабиаш ва агар чунин воқеъ шавад, аз он хурсанд гаштанашро иброз доштааст.

Вале, агар нек биандешем, ба назар чунин хоҳад расид, ки матлаби ин ғазали машҳури Навоӣ як навъ тарҷумаи туркии байти зери Камоли Хучандист:

То рух напӯшӣ кай шавад аз дида ашки мо равон?
Пинҳон нагашта Офтоб, ахтар намеояд бурун (7: 332).

Яъне, вақте рухатро аз мо мепӯшӣ, аз дидагони мо ашк чорӣ мешавад, тавре ки Офтоб пинҳон шавад, ситораҳо намоён мешаванд.

Агар дурусттар диққат кунем, ин байти Камол ҳунарсозаи ачибе дорад. Дар он, пеш аз ҳама, тамсил дида мешавад. Балоғиёни гузаштаи мо онро “тамсил” хондаанд, аммо Муҳаммадризо Шафеъии Кадканӣ ин чинси санъатро дақиқтар намуда, “услуби муодила” (4: 158) номидааст. Дар таърихи ғазалсароии форсии тоҷикӣ Камоли Хучандӣ яке аз пешоҳангонест, ки дар ин шеър ва соири ғазалҳояш аз чунин орояи қолиби бадеӣ гаҳ-гоҳе истифода кардааст ва он мадҳалест ба сабки исфаҳонӣ ё ҳиндӣ. Аз ин бигзарему девонҳои шоирони пешинамонро варақгардон кунем, хоҳем дид, ки эшон бисёр мавридҳо дар ашъори худ руҳи маъшуқро ба Офтоб ва ашкро ба ситора ташбеҳ кардаанд. Чунончи, Авҳадии Мароғай (тав. 1271) қабл аз Камол гуфтааст:

Чора ба чуз сабр нест, к-он руҳи чун Офтоб
Дил бирабояд, магар дида бидӯзад лабиб (1: 94).

Ҳамин шоир дар як ғазали дигараш рухро ба Офтоб ва ашкро ба ситора чунин ташбеҳ кардааст:

Ба ҳасрат руҳи чун Офтобат андар субҳ
Ситора гардаду аз чашми осмон бичакад (1:176).

Шайх Аттор (фав. 1221) дар як ғазалаш аз вожагони Хуршеду ситора чунин ҳунарсоза офаридааст:

Шавқи рӯяш чу рӯи пур аз ашк
Рӯи Хуршед пурситора кунад (2: 252).

Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (1207-1273) низ дар ғазале дар назди руҳи офтобмисоли маъшуқи азали ҳеч будани равшании чароғҳоро ин тавр ба тасвир овардааст:

Чу ҷамоли ӯ битобад, чӣ бувад ҷамоли хубон,
Ки рухи чу Офтобаш бикушад ҷароғҳоро (12: 110).

Саъдӣ (ваф. 1292) низ дар ғазале рухи маъшукро ба Офтоб ва ашки ошиқро ба ситораҳои бурҷи Парвин монанд кардааст:

То туро дидам, ки дорӣ сунбула бар Офтоб,
Осмон ҳайрон бимонд аз ашки чун Парвини ман (13: 835).

Пештар аз ҳамаи ин шоирон ҳаким Фирдавсӣ (940-1020) ҳолати табиӣ бо дамидани субҳ (баромадани Офтоб) пинҳон шудани ситорагонро дар “Шоҳнома” чунин ба тасвир кашидааст:

Чу аз кӯҳсорон сапеда дамид,
Фурӯғи ситора бишуд нопадид (15: 187).

Чунин мисолҳоро аз ашъори шоирони қабл аз Камол бисёр овардан мумкин аст. Умумияти ҳамаи ин тасвирҳои шоирон, аз ҷумла тасвири Камолу Навоӣ дар дидорӣ будани онҳост, ҷаро ки дар сохтори онҳо “Офтоб”, “ашк” ва “ситора” дар рабту таносуб бо дигар калимаҳо ва унсурҳои бадеӣ ҳузури асосӣ доранд. Аммо касе, ки дар сохтори ҳунарии байти худ бори нахуст рухи маъшукро ба Офтоб ва ашки ошиқро ба ситора ташбеҳ карда бошад, албатта, ин мушаххаса аз ибдоъоти шоирӣ ӯ шинохта мешавад ва ҳар шоири дигаре, ки дар бофти шеъраш шакли онро тағйир дода бошад, ҳамчунин аз навоариӣ ӯ маҳсуб хоҳад шуд. Аммо агар дар шеъри дигарон он такрор шавад, аз чизҳои мурдаву мубтазил ба назар хоҳад расид. Вале Камолу Хучандиро мебинем, ки бо кудрати ҳаёли халлоқи худ тасвирҳои такрорӣ ва ба қавли формалистони рус ҳунарсоҳаҳои то андозае масдуду кӯҳнаи шоирони гузаштаро хостааст бо инҳироф аз норма дар ҳавзаи наҳвӣ ва вожагонӣ “вайрон” кунад ва онҳоро боз намуда, ҷони тозаву таровати нав бибахшад. Дар воқеъ, Камол дар байти боло ба сурати қолабии ташбеҳоти қаблӣ тасарруф намуда, бо усули ошноизудой ҳунарсоҳаи барои хонанда ошнову шинохташуда ва аз ин рӯ, аз ҷиҳати ҷамолшиносӣ то андозае беарзишшударо зебоии отифии дигар ва арзишу низоми нав ато намудааст. Ба иборати дигар, Камол ба қавли Соиб “ҳусни ғарибу маънии бегона” (14: 525), яъне, сохтори ҳунарии комилан кушодаеро халқ кардааст. Аслан, ҳуди Камол ҳам, ки дар ашъораш сифати моҳиятии суханаширо борҳо ба “ғаробат” меситояд, ҳамин гуна ҳунарсоҳаҳои кушод ва шукуфонаширо дар назар дорад. Дар натиҷа, хонанда аз он ширинии дигарро

эхсос мекунад ва лаззати дигар мегирад. Унсури созандаи байти мазкури Камол услуби муодила аст ва ташбеҳоти “рух ба Офтоб” ва “ашк ба ситора” дар дохили услуби муодила қарор доранд ва ин чиҳат ба шеърियाи он фаъоли ва ҳусни нав бахшидааст. Яъне, шоир ҳолати равонии худро ба таври чудоғона дар мисраи аввал ба таври таъкид баён кардааст ва барои исботи иддаои худ мисолашро ба сурати алоҳида дар мисраи сонӣ чо дода, ки яке муодили дигаре шудаанд.

Акнун бармегардем ба он байти туркии Навоӣ (“Оразин ёпғач...”) ки пештар дар боло оварда будем. Навоӣ, албатта, онро дар замина ё мабнои ҳамон байти Камоли Хучандӣ сурудааст, ки таҳлилаш намудем.

Дар бораи таърихи мавзӯи метавон гуфт, ки бори аввал адабиётшиноси ўзбек Ҳакимҷон Ҳомидӣ дар охири пешгуфтори худ бар нашри ўзбекии девони Камоли Хучандӣ (дар тарҷумаи М. Васфӣ) байтҳои Камолу Навоиро, ки дар ин мақола мавриди назари мост, оварда, фақат чунин навиштааст: “Навоӣ аз ҳамин байти Камол илҳом гирифта байти худро сурудааст” (6: 16). Ҳ. Ҳомидӣ, мутаассифона, дар шарҳи ин ақидааш чизе нанавиштааст. Баъзеи дигар муҳаққиқон байти Навоиро тарҷумаи байти Камол донистаанд.³ Мо ин чо бо таҳлилу таҳқиқи густарда назари худро ибраз менамоем.

Инсоф ин аст, ки гарчи маънии байти Навоӣ шабеҳи маънии байти Камол аст, онро тарҷума шуморидан нашоёд. Агар онро ба тоҷикӣ баргардони таҳтуллафзӣ намоем, чунин мешавад: “Оразатро (рухатро) аз чашми ман пӯшонӣ, ҳар лаҳза ашкҳоям метарованд, – Мисли он ки пайдо мешаванд ситораҳо, агар пинҳон шавад Офтоб”.

Ба назари мо дар забони туркии чағатой ин байт шеъри асил асту обурангу низоми устувори дигаре дорад, вагарна Лутфӣ, ки худааш дар сурудани ғазалҳои туркӣ асосан ба ғазалиёти Камоли Хучандӣ пайравӣ мекарду ҳамчунин ба забони форсии тоҷикӣ низ шеър мегуфт, ин қадар аз ширинии байти Навоӣ лаззат бурда, мафтуну шефтаи он намешуд.

Суоле пеш меояд, ки тавфиқи Навоӣ дар сурудани ин байт дар чист? Бояд гуфт, ки гарчи тақобули “пинҳон шудан” ва “бурун шудан” дар ҳар ду байт ҳаст, аммо бофту сохтори шеъри Навоӣ гунаи дигар дорад. Аввалан, тавре маълум аст, забонаш туркист ва сохти калимот ва оҳанги онҳо аз форсӣ фарқ мекунанд, сониян, вазни он аз вазни байти Камол тафовут дорад. Аз онӣ Камол дар баҳри Раҷазӣ мусаммани солим: мустафъилун-мустафъилун-мустафъилун-мустафъилун (– – V – / – – V – / – – V – / – – V –), аммо аз Навоӣ баҳри Рамали мусаммани маҳзуф: фоилотун-фоилотун-фоилотун-фоилун (– V – – / – V – – / – V – – / – V –) аст. Байти Камол аз 16 калима иборат аст, байти Навоӣ аз 14 калима. Ҳар ду мисраи Камол бо овози ҳамсадо шурӯъ мешавад, вале ҳар ду

мисраи Навоӣ бо садонок оғоз мегирад. Чунин фарқҳо дар меъмории (архитектоникаи) шеър нақши муҳим доранд. Аз чашмандози наҳвӣ дар мисраи аввали байти Камол чумлаи пайрави замон (То рух намӯшӣ) ошкор аст ва тобиши шартӣ ҳам дорад, вале дар мисраи аввали байти Навоӣ чумлаи пайрави сабаб (Оразин ёпғач кузимдин) дида мешавад. Мисраи аввали Камол чумлаи саволии таъкидӣ (риторикӣ), вале мисраи аввали Навоӣ чумлаи хабарист. Дар байти Камол аз орояҳои бадеӣ, тавре ки пештар гуфтем, услуби муодила ҳаст, аммо дар байти Навоӣ ташбеҳи мураккабро мебинем – мисраи аввал пурра мушаббаҳ ва мисраи дуюм пурра мушаббаҳбихӣ. Ба маънои байти Навоӣ тавачҷуҳ кунем, дар он маънои ғаму ҳасрат аз дастнорасии маъшуқ ба забони туркӣ хеле муассир баён шудааст. Аммо баҳри Раҷаз, ки Камол истифода кардааст, аслан барои ифодаи мазмуни тарабангез ва оҳанги шӯҳ мувофиқ аст, на барои баёни ғаму ҳасрати ошиқона. Нубуғи Навоӣ дар он зоҳир мешавад, ки дар ғазали худаш вазни онро ба ҷониби мутобиқат бо маънии он тағйир додааст ва баҳри Рамал ҷиҳати ифодаи пурталотуми ҳасрати ошиқона сад дар сад мувофиқат мекунад. Бар замми ин, дар ҳунарсозаи Навоӣ нағмаи ҳуруф (аллитератсия) /о, з, й, ш, ғ, р/ ва махсусан овозҳои “о”, “й”. “ғ” оҳанги ҳазини шеърро қувват дода, сабаби таъсирнокии байт шудааст. Ба қавли формалисти рус Борис Эйхенбаум “дар шеър мусиқӣ фармонравои аслист ва маънӣ ба мусиқӣ тобеъият дорад” (18: 401).

Дуруст аст, ки Навоӣ таҷрибаи шеърӣ Камолро, ки қабл аз вай аст, пеши чашм дошта, вале сохтори шаклии онро тағйир додааст. Дар натиҷа, байте падида омадааст бо ҳунарсозаи тоза ва кушод, ки рӯбарӯи хонандаи туркизабон олами бениҳояти тахайюл ва таъвилро мекушояд. Яъне, имтиёзи ҷамолшиносӣ, ки меъёри аслии ҳамаи ҳунарҳо ва аз чумла шеър мебошад, ин ҷо кори ҳудро кардааст. Биноан, дар забони туркӣ воқеан ин сурудаи Навоӣ шоҳбайт аст, ба ҳамин сабаб дар ғазали ӯ он ҳамчун матлаъ омадааст, дар сурате ки байти Камол байти сеюми як ғазали ӯст бо матлаъи “Омад даруни дил ғамат, дигар намеояд бурун. – Савдои ин зулфи сияҳ аз сар намеояд бурун” (7: 332).

Шафеъии Кадканӣ дар китобаш “Растохези калимот” менависад, ки «дар маънишиносии муосир ҳар сурате бо камтарин тағйире маънии қаблашро аз даст медиҳад» (4:127).

Пас, Навоӣ бо тағйир додани сохтори мусиқӣ, наҳвӣ ва ҳавзаи калимот маънии байти ҳудро дигар кардааст ва чашмандози мазкур эҳсосоти отифиро бештар бармеангезад. Шеърӣи байти Навоӣ боз дар он аст, ки бо миқдори андаки калимоти марбути ҳам, воҳиди сохторие офарида, ки қодир аст, маънои хеле фарохро ба эҳсосоти хонандагон ба таври гуногун бирасонад. Аз ин ҷиҳат метавон гуфт, ки Навоӣ дар ин шеър ва дигар ғазалҳои туркиаш ҳамон кореро

анҷом додааст, ки Ҳофиз дар шеърӣ форсӣ бо маҳорати хайратовари худ сомон дода, хунарсозаҳои нисбатан ғайрифайзоли ашъори гузаштагонро фаъол ва зинда кардааст. Худи Камолӣ Хучандӣ ҳам, аксар вақт, шабеҳи кори Ҳофизро кардааст. Чунончи, Шайх Аттор дар як ғазалаш байти зеро дорад:

Ман зи шавқат чу шамъ мегирям,
Ту зи ашқам чу субҳ механдӣ (2: 501).

Бибинед, ки Камол ин хунарсозаи (сохтори хунарии) байти Атторро ба тариқи ошноизудой чӣ гуна коркарди мучаддади хунари намуда, ба он қони тоза бахшидааст:

Ту ҳамчун субҳ механдию ман чун шамъ мегирям,
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сӯзи дарун дорам (7: 275).

Ин байти Камол гарчи дар заминаи байти мазкури Аттор падида омадааст, аммо бофти куллии хунарсозаи Камол дар меҳварҳои мусиқӣ, наҳвӣ, таносуби калимот ва ғайра тамоман нав аст. Дар ин амали ошноизудой, махсусан иловаи моҳиронаву тозаи чумлаи отифии “ман аз сӯзи дарун дорам” шоир ҳолати ҳаҷри ошиқонаи худро бо “риштаи сӯхтаистода андаруни шамъ” рабт дода, аз нигоҳи қамолшиносӣ хунарсозаи худро дар воқеъ пуррангу тааҷҷубзо кардааст. Ӯ бо ин амали эҷодӣ эҳсоси хонандаро ба таври дигар ангезиш дода, рӯҳияи ӯро шуқуфон мекунад, зеро ин байтро шоир дар ҳолати мутағаййир аз рӯҳияи Аттор гуфтааст.

Алишер Навоӣ низ шеърӣ худро дар замону макон ва шароити рӯҳию равонии дигаре дар тафовут аз шароити рӯҳию равонии Камол эҷод карда ва муҳимтар аз ҳама воқеияти ҳоли худро аз равшанаи забони худаш дидааст. Дар ин мавзӯ ҳамоно Шафеъии Қадқанӣ ақидаи қолибе дорад. Ба қавли ӯ «шеър мутаалиқ ба забон аст, на мутаалиқ ба ҳаҷон. Махсусан, шеърӣ ғиноӣ чизест, ки қобили тарҷума нест. Он шеъре, ки тарҷума мешавад, бояд дар шеъряташ шак кард» (5: 128). Адабпажӯҳи рус Е.В.Баевская низ муътақид аст, ки “ҳангоми тарҷума тарҳи бадеии муаллиф қомилан хароб мешавад ва назди хонанда чизе аз моли асл боқӣ нахоҳад монд” (3: 19).

Суханшиноси асримиёнагии араб Қоҳиз Амр ибни Баҳр (ваф. 868 м.)-ро ҳам ақида бар он буда, ки шеър тарҷумашаванда нест, зеро дар тарҷума “нуктаи тааҷҷуббарангезӣ ва ҳусни он” аз миён меравад ва вазнаш ҳам ботил мешавад (17) 4. Чунин ақидаи донишмандон роҷеъ ба тарҷума ба он байти туркии Навоӣ ҳам бастагӣ дорад. Дар ин ростӣ боз метавон илова кард, ки дар байти Навоӣ

“матни пинҳон”-и ҳамон байти Камол ҷой дорад ва онро Навоӣ дар сатҳи баланди ҳунари дар забони модарии худ бозсозӣ намудааст.

Назарияпардозии бузург Шафъии Кадканӣ дар иртиботи “матни пинҳон” ақидаи сазовори тавачҷуҳ баён доштааст. Ӯ менависад: «Тамомии халлоқиятҳои адабии таърихи башар саршор аз матни пинҳон аст. Ҳамаи осори бузургони мо дар ҳар сафҳаву сатр мисдоқи матни пинҳонанд. Дар Ғарб, зоҳиран, ин гуна мушобихатҳоро айб медонистанду медонанд, вале дар урфи фарҳанги мо зуҳури матни пинҳон барои як шоҳкор ҳеч айб шумурда намешавад. Асаре, ки навъе матни пинҳон надошта бошад, пеш аз худованди худ хоҳад мурд ва ба душворӣ метавон унвони асари ҳунари бар он итлоқ кард» (5:128).

Мунтақиди амрикоӣю британи Томас Стернз Элиот ҳам гуфтааст, ки «шоири хом тақлид мекунад ва шоири пухта мерабояд» (Ҳамон ҷо, 131).

Ва ин рабудан, агар ҳунармандона бошад, дар миёни бузургони мо амри зишт талаққӣ намешуд. Нуктаи муҳимме, ки Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-Муъҷам” роҷеъ ба сирқат баён дошта, ба тасдиқи чунин ақида кор мекунад: Агар шоири дувум сурати некӯтару азбтар ба ҳарфи шоири пешин бидиҳад, маъно мулки ӯ хоҳад шуд ва барои шоири қаблӣ танҳо фазли собиқӣ боқӣ мемонад» (11: 468-469).

Албатта, ин довари Шамси Қайс дуруст аст, зеро агар ин ҳақиқат намебуд, такомули адабӣ ҳам ҳеч гоҳ ба вучуд намеомад.

Аз ин баррасиҳо метавон натиҷа гирифт, ки Алишери Навоӣ, ин шоири бузурги зуллисонайн, аз он байти Камоли Хучандии сеҳрофарин баҳраи халлоқона бардошта, бо гузидани вожаҳо, тағйир додани меҳвари наҳвӣ ва умуман меъморӣи мусиқоӣи забон онро инсичом бахшида, имкони эҳсоси ҳарчи бештари чизҳоро тавассути “нишон додан” фарох кардааст.

Гузашта аз ин, метавон гуфт, ки Навоӣ дар тамоми ашъори форсӣ ва махсусан дар сурудани шеъри туркиаш аз бузургони шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ тасарруфи ҳунари намуда ва онҳоро дар коргоҳи халлоқи худ кор карда, ба сурати дилхоҳаш даровардааст. Фақат онҳоро бо таҳқиқи олимона ошқору бармало ва расидагӣ кардан кори суҳаншиносони асила оянда аст.

Тавзеҳот

1. Иқтибосоте, ки аз “Муҳокимат-ул-луғатайн” оварда, мешавад, тарҷумааш аз матни русии ин рисола ба қалами муаллифи ин сутур аст.

2. Ин ҷо, албатта, устодаш Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492) мустасно, зеро замоне, ки Навоӣ “Муҳокимат-ул-луғатайн”-ро таълиф мекард (соли 905/1500), Ҷомӣ дар қайди ҳаёт набуд.

3. Муҳаққиқи ўзбек М.Сулаймонов дар иртиботи ин мавзӯъ навишта, ки дар гузашта шоири туркигӯи номаъруфе буда бо номи Ҳофизии Хоразмӣ ва ӯ дар соли 1435 зинда будааст ва нусхаи ягонаи девони ӯ дар соли 1975 дар Ҳиндустон ба даст омадааст. М.Сулаймонов қайд мекунад, ки дар як ғазали шоири охируззикр байте шабеҳ ба байти Навоӣ (Оразин ёпғач...) ҳаст ва он ин аст:

Бас ажабдур кўзларим ёши юзунг кўрган аро,
Чун бўлур истора пинҳон, бўлса пайдо Офтоб.

(тарчумаи тахтуллафзии ин байт ба тоҷикӣ чунин садо медиҳад: Ашк дар чашмам гаҳи дидори рӯят бас аҷаб, - Мешавад пинҳон ситора, шуд чу пайдо Офтоб). Баъдан, муҳаққиқи мазкур фикреро пеш меронад, ки Ҳофизии Хоразмӣ бо таъсирпазирӣ аз Камол ин байтро гуфтааст, аммо Навоӣ, ба фикри ӯ, байти худро бо таъсири Ҳофизии Хоразмӣ эҷод кардааст (Сулаймонов М. Бас ажабдур кўзларим ёши // Филология ва замонавий педагогика технологиялар. Обиджон Каримовнинг 60 йиллигига бағшланган тўплам. – Намангон, 2016. – 45-49 бет. – 47 бет).

Ин пешниҳод қобили қабул нест. Ба фикри мо ҳам Навоӣ ва ҳам Ҳофизии Хоразмӣ бо таъсири байти Камол абёти худро сурудаанд. Фақат хунарсозаи байти Ҳофизии Хоразмӣ аз нигоҳи шеърӣ нисбат ба байти Навоӣ хеле заифтар аст. Ба фикри мо Навоӣ шоиреро бо номи Ҳофизии Хоразмӣ намешинохт, вагарна дар бораи ин шоири туркигӯӣ ҳатман дар “Маҷолис-ун-нафоис” ё “Насоим-ул-муҳаббат” чизе менавишт. Ҳол он ки рӯч ба ин шоир зикре надорад. Аҷаб дар ин аст, ки М.Сулаймонов дар ҳайрат монда, ки чаро Навоӣ дар тазкираи “Маҷолис-ун-нафоис” дар бораи Рӯдакӣ ва Юсуф Хос Ҳоҷиб (Юсуфи Балосоғунӣ /асри XI/ дар назар аст) барин шоирони бузург иттилоъ ироа накардааст. Ин муҳаққиқ нафаҳмидааст, ки “Маҷолис-ун-нафоис”-и Навоӣ тазкираи умумӣ набуда, балки асрӣ аст ва аз ин рӯ, дар бораи шоирони фавқуззикр иттилоъ наовардани Навоӣ табиист ва ҷои ҳайрат буда наметавонад.

4. Барои саҳеҳии ин иддаои донишмандон метавон тарчумаи туркии пораи ғазалеро аз Камоли Хучандӣ намуна овард:

5.

Ёр гуфт: «Аз ғайри мо пӯшон назар! Гуфтам: «Ба чашм»

В-он гаҳе дуздида бар мо менигар! Гуфтам: «Ба чашм»...

Гуфт: «Агар сар дар биёбони ғамам хоҳӣ ниҳод,

Ташнагонро муждае аз мо бибар! Гуфтам: «Ба чашм».

Байти мазкурро Ҳ. Ҳомидӣ чунин ба туркӣ тарҷума кардааст:

Ёр дидики: Мендан бўлак кишига қарамайсан! Хӯш бўлади,
кӯз устида, дедим,
Сўнгра менга ҳам яширинча қарайсан, дедӣ. Жоним билан,
кӯз устида, дедим (6:10).

Байти дуюми онро тарҷумони дигари ўзбек Э.Очилов чунин тарҷума кард:

Ёр дедики: Агар ғамим биёбонига бошингни олиб кетмоқчи бўлсанг,
Биздан у ердаги ташналарга хушхабар олиб бор деди, кӯз устига дедим.

Ин тарҷумаҳоро шеъри саҳеҳ шуморидан нашоёд, зеро дар он ҳамаи назокату латофату шеърият ва муҳимтар аз ҳама нерӯи тааҷҷуббарангезии сухани Камол аз миён рафтааст. Дар байти Камол ифодаҳои шоиронаи “дуздида нигоҳ қардан” ва “Гуфтам: Ба чашм” ҳаст, ки ба забони дигар қобили тарҷума нестанд. Худи таркиби “Ба чашм” дар ин шеър, ки радиф ҳам аст, таҷнис дорад ва дар байти дувум ҳадди ақал дорои се маъноист. Маъноӣ аввал: “Итоат”, яъне, “ҳатман мерасонам”. Маъноӣ сонӣ: “Он ташнағони биёбони ғамро аз чашми гирёнам об медиҳам”. Маъноӣ солис: Ин ҷо бо қаринаи “мужда”, яъне, хабари хуш, “ин муждаро, ки башорат аз васл дорад, ба он ташнағон бо ашки шодӣ мерасонам”. Ба назари мо ҳамин шеърияти баланди байти мавриди назари Камол аст, ки ба қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳофиз онро хонда ба рикқат омадааст ва гуфтааст: “Машраби ин бузургвор олий ва суханаш соф аст”. Чунин мисолҳоро бисёр овардан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Авҳадӣ, Исфаҳонӣ маъруф ба Мароғӣ. Куллиёт. Бо тасҳеҳу муқобила ва муқаддимаи Саъид Нафисӣ. – Техрон: Амири кабир, 1340 ш. – 692 саҳ.
2. Атор, Фаридуддини Нишопурӣ. Девон. Бо тасҳеҳу муқобила ва муқаддимаи Саъид Нафисӣ. – Техрон: Интишороти Китобхонаи Саной 1339. – 555 саҳ.
3. Баевская Е.В. «Ворон» Эдгара. По: Бодлер и Малларме // Шаги/Steps. Т. 6. № 3, 2020. – С.18-27.
4. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафеъӣ. Растохези калимот. – Техрон: Сухан, чопи саввум, 1391 ш.
5. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафеъӣ. Тарҷуманопазирии шеър // Ин кимиёи ҳастӣ. – Табрз: Ойдин, 1385 ш. – Саҳ. 125-133.

6. Камол, Хужандий. Девон. Ҳ. Ҳомидий бош сўзй. Ўзбек тилига М.Васфий таржимаси. – Тошканд, 1962.
7. Камол, Хучандй. Девон. Ба тасҳеҳи Азизи Давлатободй ва муқаддимаи Алиасғари Шеърдўст, чопи аввал. – Табрэз: Маҷмааи бузургдошти Камои Хучандй, 1375 ш. – 480 саҳ.
8. Навои, Мир Алишер. Суждение о двух языков (перевод А.Малеховой) // Сочинения. В 10 томах. – Т. 10. – Ташкент: Фан, 1970. – С.105-139.
9. Навоий, Алишер. Ғароиб ус-сиғар // Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. – Учинчи том. – Тошкент: Фан, 1988.
10. Навоӣ, Мир Алишер. Хамсат-ул-мутаҳаййирин. Тарҷумаи Муҳаммади Наҳҷувонӣ (1320 ш.). Таҳия, тасҳеҳ ва тавзеҳи М. Низомӣ. – Душанбе: ҚДММ “Абдурахмон-Р”, 2021.
11. Розй, Шамси Қайс. Ал-муъҷам фй маойири ашъор-ил Аҷам. Ба тасҳеҳи Муҳаммади Қазвинй ва тасҳеҳи мучаддади Мударрисии Разавй ва Сирусии Шамисо. – Техрон: Илм, 1388 ш.
12. Румй, Мавлоно Чалолуддин. Куллиёти Шамси Табрэзй. Ба кўшиши Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Амири кабир, чопи 14-ум, 1376 ш.
13. Саъдй, Муслиҳуддини Шерозй. Куллиёт. Ба тасҳеҳи Муҳаммадалиии Фурӯғй. – Техрон: Ҳермес, чопи аввал, 1385 ш.
14. Соиб, Табрэзй. Куллиёт. /чопи санғй/. – Калкатта: Нувал Кишур, 1906. – 716 саҳ.
15. Фирдавсй, Абулқосим. Шоҳнома. – Ҷ. 6. Таҳияи матн ва луғоту тавзеҳот аз К. Айнй ва З. Аҳрорй. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 саҳ.
16. Хондамир, Гиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Макорим-ул-ахлоқ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳаммадақбари Ашиқ. – Техрон: Оинаи мерос. – Чопи аввал, 1378 ш.
17. Қоҳиз, Амр ибн Баҳр. Китоб-ал-ҳаявон. www.iamatranslator.org
18. Ин сомона рӯзи 18 феввали соли 2022, соати 16.00 дида шуд.
19. Эйхенбаум Б. М. Мелодика русского лирического стиха // Эйхенбаум Б.М. О поэзии. – Л.: Советский писателй, 1969. – С. 327-511.